С Е Л С К О С Т О П А Н С К А А К А Д Е М И Я

ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА 1113 София, бул. „Цариградско шосе” № 125, бл. 1,тел. 02/ 465 31 53, факс: 02 465 11 28: e-mail: office@iae-bg.com, www.iae-bg.com

БОЖУРА АСЕНОВА ФИДАНСКА

ИКОНОМИЧЕСКА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ НА МАЛКИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В ПЛАНИНСКИТЕ, ПОЛУПЛАНИНСКИ РАЙОНИ И ТЕРИТОРИИ С ВИСОКА ПРИРОДНА СТОЙНОСТ

Автореферат

За присъждане на образователна и научна степен „доктор“
в професионално направление 3.8 Икономика,
Научна специалност „Организация и управление (земеделие)“

София, 2024 г.

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност и значимост на темата

Малките земеделски стопанства играят съществена роля за поддържане устойчивото развитие и жизнеспособността на селските райони в България. Те съставляват съществен дял от стопанствата в планинските, полупланинските райони и териториите с висока природна стойност. Характерна особеност на малките земеделски стопанства в тези райони е използването на традиционни процеси на производство, които са щадящи за околната среда и водят до съхранение на природните ресурси. Произвежданите в малките стопанства продукти са с по-добро качество като прилаганите земеделски практики оказват значителна роля за поддържане на земеделските земи в добро състояние, съхраняване на биоразнообразието и околната среда.

През последните години обаче се наблюдава ясно изразена тенденция на отлив от земеделие, спад в традиционните трудоемки практики и обезлюдяване на селските райони. Тази тенденция е изразена силно в най-уязвимите райони каквито са планинските и полупланинските райони и териториите с висока природна стойност. Тези райони са изправени пред няколко екологични, обществени, икономически и миграционни предизвикателства, които оказват влияние не само върху общностите, живеещи в тях, но и върху земеделието. Често отдалечени, малките земеделски производители в планинските и полупланински райони се натъкват с незадоволителна логистична и техническа инфраструктура, при предоставянето на основни услуги и твърде често нямат алтернативни и/или допълващи селскостопанските дейности за работа и образование за младите поколения.

Малките стопанства, разположени в земи с висока природна стойност са изправени пред огромни предизвикателства за поддържане на икономическата жизнеспособност. В последните години с налагането на все по-интензивното земеделие се разширяват и увеличават добивите, а доходите в по-широката икономика нарастват, като става все по-трудно на малките стопанства да допълват доходите си само от дейности за поддържане земи с ВПС (Beaufoy, 2008).

Едновременно с това малките стопанства се отличават с редица положителни характеристики. Осигуряват устойчивото развитие на планинските райони като създават местни работни места, извършват дейности и оказват значителна роля за поддържане на

земеделските земи в добро състояние, съхраняване на природните ресурси, биоразнообразието и околната среда. Притежават умения и са съхранили практики в производство на продукти с отличителен регионален характер, които са местни и високо търсени от консуматорите. В полупланинските райони са големи възможностите за развитие на екологично земеделие, което би позволило до известна степен чрез цените на продуктите да се компенсира по-ниското естествено плодородие и неблагоприятните климатични условия (Дойчинова, Ю., 2002).

Редуцирането на малките стопанства, някои автори посочват като аргумент, че те не са устойчиви жизнеспособни единици. В действителност част от тях изпитват трудности в икономически и технически аспект: ниска степен на механизация, липса на достатъчно оборотни средства, ниска кредитоспособност, незначителна и неадекватна обществена подкрепа.

Друга част от научните изследвания показват, че малките стопанства могат да бъдат жизнеспособни единици, ако планират добре своите дейности и са пазарно ориентирани, като търсят алтернативи на обичайната подкрепа, банкови заеми и маркетингови вериги. Те се фокусират върху намаляване на разходите, добавяне на стойност към произведената продукция и директен маркетинг, които им носят устойчивост и перспективи за развитие.

Необходими са задълбочени изследвания за определяне нивото на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланинските райони, и териториите с висока природна стойност за разкриване на предизвикателствата, пред които са изправени.

В научната литература има сериозни изследвания за икономическото състояние, проблеми и перспективи на малките стопанства. Има голям брой публикации свързани с теоретико-методологическите аспекти на икономическата жизнеспособност, но конкретните изследвания за икономическата жизнеспособност на малките земеделски стопанства са недостатъчни. В българската научна литература липсват цялостни изследвания, от една страна, акцентирани върху икономическата жизнеспособност на малките стопанства. От друга, изследванията са недостатъчни за стопанствата в планинските, полупланински райони и териториите с висока природна стойност, които представляват сериозен ресурс (25% от обработваемата земя в страната), независимо от по-слабото почвено плодородие. Това налага необходимостта от задълбочени изследвания на икономическата жизнеспособност на малките стопанства именно в тези райони.

Необходимостта от задълбочени научни изследвания определя насочеността, целта и задачите на дисертационния труд.

Цел на дисертационния труд е да се изследва и оцени икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланинските райони, и в териториите с висока природна стойност, въз основа на което да се определят възможностите за тяхното развитие и да се разгледат ефектите върху развитието на тези райони.

За достигането на целта са заложени следните изследователски **задачи**:

1. Да се обоснове избора на критерии за определяне на малките земеделски стопанства;
2. Да се изведе същността на категорията „икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства“;
3. Да се разработи и апробира методически инструментариум за оценка на икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства;
4. Да се анализира нивото на икономическата жизнеспособност общо и по типове малки стопанства в планинските и полупланински райони;
5. Да се идентифицират факторите, които оказват влияние или определят равнището на икономическа жизнеспособност общо и по типове на малките стопанства в изследваните райони;
6. Да се анализират резултатите от проведено анкетно проучване и дълбочинно изследване на мотивационната среда, приноса на земеделските стопанства в териториите с висока природна стойност за поддържане на публичните блага и влиянието върху тяхното развитие;
7. Да се очертаят възможностите за подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в изследваните райони.

Обект на изследването са малките земеделски стопанства (икономически клас от 2 000 – 7 999 евро СПО) в планинските и полупланинските райони, и териториите с висока природна стойност. В изследването планинските райони, определени в Наредба за определяне на критериите за необлагодетелстваните райони и териториалният им обхват са обозначени със съкращението НР1, а всички останали райони с по-ниска надморска височина и специфични ограничения са приети за полупланински райони и са обозначени със съкращението НР2.

Предмет на изследването е икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланинските райони, и териториите с висока природна стойност в България.

Теза на дисертационния труд: Малките стопанства в планинските, полупланински райони и териториите с висока природна стойност са с потенциал да бъдат икономически жизнеспособни единици. За устойчиво развитие на тези райони от ключово значение е запазването на икономически жизнеспособни малки стопанства, които могат да се наследяват от следващите поколения и да запазват процесите в производството на традиционни продукти.

Хипотези на дисертационния труд:

1. Малките земеделски стопанства в планинските, полупланинските райони и териториите с висока природна стойност са с по-нисък икономически потенциал и финансови възможности в сравнение с малките стопанства в страната.
2. За укрепване и повишаване на тяхната икономическа жизнеспособност е необходима целенасочена, добре фокусирана обществена подкрепа, отговаряща на специфични потребности на малките стопанства в планинските и полупланинските райони, и териториите с висока природна стойност.
3. Оценката на равнището на икономическа жизнеспособност показва различни нива по типове (райони и специализация) малки стопанства в разглежданите райони.

Подходи и методи на изследването: В изследването са използвани следните методически подходи: системен, предметен, комплексен, структурен, сравнителен и стойностно-измерителен. Използваните подходи в различни части на дисертацията позволяват да се направят важни заключения и обобщения, да се очертаят тенденции и възможности за развитие на малките земеделски стопанства, както и да се изведат методологически и методични предложения.

Използвани са следните научни методи: дескриптивен и сравнителен анализ, метод на статистическите групировки, анкетно и дълбочинно (case studies) проучване, количествени методи (ANOVA – модел) и графичен метод.

Изследването обхваща **периода 2007 – 2020 г.** В случаите, където липсва емпиричен материал се използва логически анализ.

В изследването при разработването и оценката на сценариите за развитието на малките стопанства в планинските и полупланински райони се прилагат методите: относителна сравнителна оценка (RCA), вероятностно изследване с ковариация (PROCOV), дескриптивен анализ, индикаторен метод, експертна оценка, статистически методи за определяне на трендовете.

Източници на информация: официална статистическа информация на отдел „Агростатистика“ към МЗХ, НСИ, EUROSTAT, FADN, първични данни от Системата за счетоводна и земеделска информация (СЗСИ), резултати от проведено анкетно и дълбочинно проучване; официално достъпни експертни становища и проучвания на Местни инициативни групи (МИГ) по подхода ЛИДЕР и на Европейската комисия. В изследването са използвани научни публикации на наши и чуждестранни автори, проекти на ИАИ, НБУ, УНСС и редица нормативни документи - Закон за подпомагане на земеделските производители, Програма за развитие на селските райони (2007-2013 г.) и (2014-2020 г.), Наредба за определяне на критериите за необлагодетелствани райони и териториалния им обхват и др.

Ограничения на изследването: Поради ограниченост на официалната статистическа информация, анализът обхваща изследване на подкрепата само на специфични схеми и мерки на ОСП на ЕС, насочени конкретно към малките земеделски стопанства и въздействието им върху тях.

Липсата на официална статистическа информация за земеделските стопанства в териториите с висока природна стойност ограничава анализа до осъществяването на собствено анкетно проучване. Извадката не е представителна, но получените данни дават възможност да се изведат зависимости и правят изводи. С оглед конфиденциалността част от личните наблюдения на стопанствата в изследването не са отразени, като е спазен Регламент (ЕС) 2016/679 на Европейския парламент и на Съвета относно защитата на физически лица във връзка с обработването на лични данни.

II. Структура на дисертационния труд

Структурата на дисертационния труд е подчинена на целта и задачите на изследването. Дисертационния труд е структуриран в увод и четири глави, заключение с общ обем от 215 страници и приложения.

УВОД .....

ГЛАВА ПЪРВА .....

Теоретически аспекти на икономическата жизнеспособност на малките земеделски стопанства .....

1. **Подходи за определяне на малки земеделски стопанства** .....
   1.1. Дефиниция за малко стопанство .....
   1.2. Предимства и недостатъци на малките земеделски стопанства – теоретични аспекти .....
2. **Същност на категорията „икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства“** .....
3. **Критерии за определяне на планински, полупланински райони и територии с висока природна стойност, и ролята на малките стопанства в тях** .....
   3.1. Планински и полупланински райони .....
   3.2. Територии с висока природна стойност .....

ГЛАВА ВТОРА .....

Методически подходи за оценка равнището на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони и териториите с висока природна стойност .....

1. **Методически подход за оценка на равнището на икономическата жизнеспособност на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони** .....
   1.1. Икономическо и финансово състояние на земеделските стопанства – показатели и методи .....
   1.2. Определяне равнището на икономическа жизнеспсобност на малките стопанства в планинските и полупланински райони .....
2. **Методически подход за изследване на нагласите на малките земеделски стопанства в териториите с висока природна стойност** .....
   2.1. Анкетно проучване .....
   2.2. Казусно изследване на малки стопанства в две общини – Чепеларе и Баните в обл. Смолян (плаински район) .....
3. **Сценариен подход за определяне развитието на малките стопанства в планинските и полупланински райони** .....

ГЛАВА ТРЕТА .....
Анализ и оценка на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони и териториите с висока природна стойност .....

1. Обхват на малките земеделски стопанства .....
1.1. Състояние на малките стопанства в страната .....
1.2. Обхват на малките стопанства в планинските и полупланински райони .....

2. Подкрепа на малките земеделски стопанства и влиянието върху икономическата жизнеспособност.....

3. Икономическо и финансово състояние на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони .....
3.1. Анализ на икономическото състояние на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони
3.2. Анализ на финансовото състояние на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони .....

4. Оценка на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони .....

5. Анализ на малките стопанства в териториите с висока природна стойност – анкетно и дълбочинно проучване .....
5.1. Резултати от извършено анкетно проучване .....
5.2. Резултати от казусно изследване за състояние на мотивационната среда на малките стопанства в две общини – Баните и Чепеларе в област Смолян .....

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА .....
Възможности за подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони и териториите с висока природна стойност .....

1. Потребности на малките стопанства в планинските и полупланински райони, и земите с висока природна стойност .....

2. Насоки за подобряване на състоянието на малките стопанства в планинските и полупланински райони, и земите с висока природна стойност .....

3. Ефекти от подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони върху развитието на селските райони .....

4. **Предложения за устойчиво развитие на планинските райони във връзка със съвременните предизвикателства в ОСП – зелената сделка, стратегията за биоразнообразие и стратегията за адаптация към климатичните промени .....**

5. **Сценарии за развитие на малките стопанства в планинските и полупланински райони, и териториите с висока природна стойност .....**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ .....

СПРАВКА С ОСНОВНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД .....

ЛИТЕРАТУРА .....

ПРИЛОЖЕНИЯ .....

III. Основно съдържание на дисертационния труд

ПЪРВА ГЛАВА
ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ НА МАЛКИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА

В глава първа акцентът е поставен върху изграждането на теоретико проблемната база на изследването. Направен е систематичен и критичен литературен преглед на съществуващите концепции за малки земеделски стопанства, критериите за определяне на планинските и полупланински райони, и териториите с висока природна стойност, както и ролята на малките стопанства в тях. Извършен е преглед на същността и съдържанието на категорията „икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства“.

В първата точка на първа глава на дисертационния труд са изложени проучваните въпроси в литературата относно това „какво е малък земеделски производител?”. Въпросът все още е дискусионен и е необходимо да бъде установено и операционализирано определение за малко земеделско стопанство.

В този контекст в настоящата дисертация се разглеждат различни подходи, възприети в литературата, за определяне на малките земеделски стопанства и се подчертават предимствата и недостатъците, свързани с всяка алтернатива. Разглеждат се критериите, които трябва да се вземат предвид при хармонизираното дефиниране и се отразява разликата между различните подходи.

В резултат на това, **изхождайки от структурата на земеделските стопанства в страната, са приети изтъкнатите доводи при използване на критериите за определяне на дефиницията „малко стопанство“ за основателни, както и посочените прагове от 2000-7999 евро на икономическия размер при дефиниране на малките стопанства.**

Във втора точка на първа глава на дисертационния труд е направен преглед на критериите за определяне на планинските и полупланински райони, и териториите с висока природна стойност като съществено внимание е обърнато на ролята на малките стопанства в тях.

Основните характеристики на малките стопанства в планинските райони, които ги отличават от останалите стопанства са: предлагат широка гама от уникални продукти и услуги, които могат да бъдат както от съществено значение за местния поминък и икономики, така и ценни в регионален и дори глобален мащаб; почти всички малки стопанства са разположени в защитени природни територии и голяма част от тях попадат в границите на НАТУРА 2000, в които са включени над 85% от площите на ливадите и над 70% - на мерите и пасищата (Доклад за състоянието на планинските и полупланински райони в България, 2018).

Малките стопанства в планинските райони имат възможност да диверсифицират своите земеделски дейност с неземеделски като предлагат услуги свързани с туризъм, ресторантьорство и търговия, тъй като планинските райони дават възможност за ски и пешеходни курорти и свързаните с тях услуги, които са значителни източници на регионална добавена стойност. Много планински райони са с уникално биоразнообразие и пейзажи, което ги прави привлекателни за екотуризъм и наблюдение на дивата природа (например предлагани от националните паркове). Освен това богатото културно наследство на планинските региони, включително традиционните занаяти и фестивали, може да бъде основна атракция за туристите.

Планинските райони могат да имат значителен потенциал за водна и вятърна енергия, което ги прави важни за производството на възобновяема енергия. С обработката на земята малките стопанства в планинските райони играят роля в регулирането на измененията в климата, действат при освояването на въглерод, осигуряват чист кислород и допринасят за стабилността на климата.

От направения литературен преглед за идентифцирането на земите с висока природна стойност се стига до заключението, че запазването на съществуващите земи с ВПС е от съществено значение за целите насочени към запазване на биоразнообразието и екосистемите.

В трета точка на глава първа се прави преглед на същността и съдържанието на категорията „икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства“. Темата за жизнеспособността на земеделските стопанства е важна не само за тях, но и за всички селскостопански субекти като се превръща във все по-актуална и широко дискутирана тема на изследване.

В трета точка на дисертационния труд са разгледани и представени мненията и методите на оценка на редица учени, изследващи категорията „икономическа жизнеспособност. Представен е анализ на понятията/подходите за икономическа жизнеспособност. При прегледа на научната литература, за по-голяма яснота и систематизираност на изложението, становищата на отделните автори са групирани в няколко направления.

На база разсъжденията, които представят отделните мнения се правят следните заключения:

- ✓ мненията са изразени твърде общо, като не са разгледани особеностите и не са представени същностните характеристики на икономическата жизнеспособност;
- ✓ част от авторите правят опити да преодолеят очертаните слабости с по-голяма конкретност – необходимост от уточняване на времеви хоризонт (краткосрочен, дългосрочен); посочват, че начина на измерване на икономическата жизнеспособност на фирмата се определя от целите и обекта на изследователя; други допълват коцепцията за жизнеспособността с необходимостта от разглеждане на маркетинговите стратегии;
- ✓ други автори свързват категорията с икономическа възвръщаемост на използваните ресурси и финансова стабилност на стопанството, което в много по-голяма степен характеризира сложния и многопластов характер на дискутираната категория.

Изводът, е че икономическата жизнеспособност е сложна, многопластова и широкоаспектна категория, върху която оказват влияние фактори представляващи сложен комплекс от вътрешни и външни източници за земеделските стопанства. Категорията се идентифицира със следните характеристики: по-широко понятие от способността да се генерира доход; възпроизводство, осигуряващо съществуване на стопанството в дългосрочен период, ефективност, финансова независимост.

Извършеният литературен преглед показва, че все още няма общо приета дефиниция за категорията „икономическа жизнеспособност“ на земеделските стопанства, затова в дисертационният труд се предлага собствено определение,

отчитайки специфичните особености на селското стопанство: **Способността за постигане на приемлива възвращаемост на използваните ресурси, ниво на доходите и финансова стабилност, осигуряващи оцеляване и развитие на земеделските стопанства като относително самостоятелни икономически единици в условията на променящата се среда (институциална, пазарна и природна).**

ВТОРА ГЛАВА

МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОДИ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖИЗНЕСПСОБНОСТ НА МАЛКИТЕ СТОПАНСТВА В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИ РАЙОНИ, И ТЕРИТОРИИТЕ С ВИСОКА ПРИРОДНА СТОЙНОСТ

Основната цела на глава втора е да се предложи концептуален модел и пакет от методически инструменти, подходящи за оценка на икономическата жизнеспсобност на малките стопанства в планинските и полупланински райони, и територите с висока природна стойност. От направения кратък критичен преглед на научната литература се вижда, че няма единодушие за показателите и методите за оценка на икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства - предлагат се за използване различен набор абсолютни и относителни величини.

В тази връзка при разработването на методиката са взети под внимание следните изисквания:

- ✓ изхождайки от многоаспектния и комплексен характер на категорията икономическата жизнеспособност не може да се оцени с един индикатор, което се споделя от повечето автори. Ето защо е приет подхода за избор на система от показатели, обобщени в няколко групи, което осигурява систематичност на изследването;
- ✓ избор на подходящи референтни стойности, с които се сравняват равнищата на получените показатели;
- ✓ количествено изразяване на показателите. Те трябва да отговарят на следните условия – обоснованост и обективност, конкретност и еднозначност на получените стойности, сравнимост.

Разработеният методически подход включва подходящи подходи, методи и подбрани показатели, които да отразяват особеностите, основните и значими аспекти от функционирането и икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства.

В изследването се използват следните подходи: системен, предметен, комплексен, структурен, сравнителен и стойностно – измерителен.

- ✓ *Системен и сравнителен анализ*

Разгледани са избраните показатели и методи за измерване на икономическото и финансово състояние на малките стопанства. При изследването на икономическото и финансово състояние на малките земеделски стопанства се използва широк набор от **съвременни методи**, които дават възможност за анализ и оценка на състоянието, определяне на факторните зависимости и тенденции в развитието на земеделските стопанства: системен и сравнителен анализ; индикаторен метод; експертен метод; дескриптивен анализ; метод на статистическите групировки; индуктивни и дедуктивни методи за анализ и формиране на обобщения и препоръки.

- ✓ *Сравнителен и стойностно – измерителен метод*

Представен е комплексен метод за оценка на икономическата жизнеспособост на малките стопанства в планинските и полупланински райони. За целите на изследването за малките стопанства в необлагодетелстваните райони (планински и полупланински райони) се използва показателят нетен фермерски доход на стопанство (FNI), който дава възможност да се вземат разходите за собствена земя и незаемни активи. Икономически жизнеспособното стопанство трябва да е в състояние да покрива разходи за труд, земя и капитал. Показателят нетен фермерски доход на стопанство се определя и като ключов индикатор за оценка на нивото на доходи на ГРЕ (AWU) и е подходящ за сравнение с минималната заплата. Може да се заключи, че един от най-важните показатели за оценка на икономическата жизнеспособност (FEV) се основава на показателя нетен фермерски доход на стопанство (FNI). Този показател включва общото производство, т.е. растениевъдство, животновъдство и други, включително балансът на текущите субсидии и данъци, коригиран съобразно специфичните разходи и режийните разходи. Показателят на нетня фермерски доход на стопанство се използва за покриване на външни фактори, включително алтернативните разходи за заплати, печалби и разширено възпроизводство на бизнеса.

Нетния фермерски доход на стопанство (FNI) трябва да покрива не само заплатите на работещите, но и очаквания доход за неплатения труд, включително и на собствениците на стопанството (алтернативна цена на собствения капитал).

За класификацията на отделните малки стопанства в така определените планински необлагодетелствани райони е използван разработения от П.Л. Фишер дисперсионен анализ (**ANOVA - Analysis of Variance**), анализиращ отношението между две случайни променливи – зависима и независима (наречена още фактор).

- ✓ *Анкетно проучване*

Задачата на този анализ е да се определи равнището на жизнеспособност с изследване на нагласите на малките земеделски стопанства за извършване на агроекологически дейности в „земи с висока природна стойност“. Изследването е насочено да се установят причините за намаляване на практиките, касаещи земите с висока природна стойност, информираността на малките стопанства относно дейностите и мерките на ОСП, които могат да използват за получаване на помощ с цел опазване на земите с висока природна стойност, както и намеренията на малките стопанства да изпълняват такива дейности и в бъдеще.

- ✓ *Казусно изследване*

Целта на изследването е да се направи сравнителен анализ на ситуационната среда на резулати получени от такъв анализ в миналото и обхваща две общини в област Смолян – Баните и Чепеларе.

Проучването на състоянието на мотивационната среда в двете общини е осъществена с помощта на мотивационни профили, които са аналитични инструменти с доказано значение в мениджърската практика за мотивиране на служителите. Там те се прилагат за оценка на трудовата среда в рамките на отделното стопанство. В изследването на мотивационната среда в земеделието се прилагат факторите на трудовата, икономическата среда и на условията на живот в двете общини.

- ✓ *Сценариен подход*

Изследването на малките стопанства в планинските и полупланински райони се допълва още и от прилагането на сценариен подход за прогнозиране развитието на тези стопанства. Целта на изследването в този случай не е да се разработят три възможни и релевантни сценария как ще изглеждат основните показатели на малките стопанства в планинските райони, а да се направи оценка какъв ще е резултата от получената конструкция. За изграждане на конструкцията е използвана експертна оценка и статистически методи за определяне на трендовете. Те се използват и в цялостната оценка на резултата от сценариите и при измерване на тяхната вероятност.

ТРЕТА ГЛАВА
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖИЗНЕСПСОБНОСТ НА МАЛКИТЕ СТОПАНСТВА В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИ РАЙОНИ, И ТЕРИТОРИИТЕ С ВИСОКА ПРИРОДНА СТОЙНОСТ

В трета глава са осъществени:

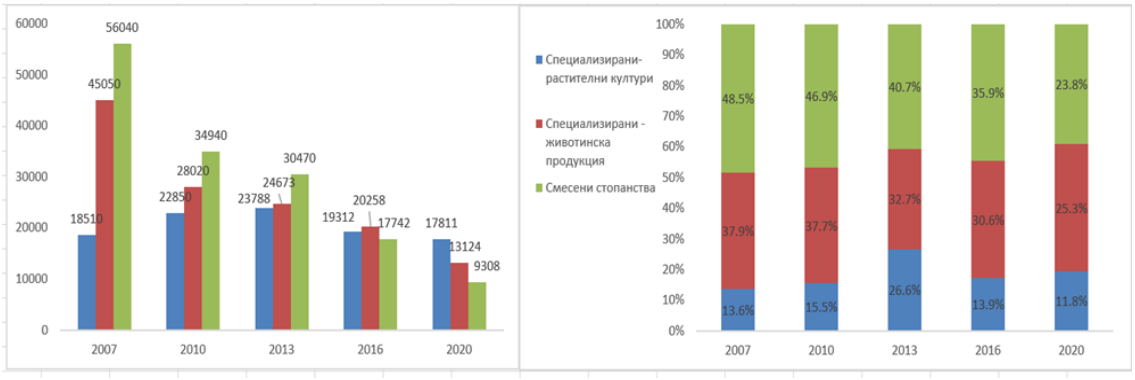
- ✓ ситуационен анализ за състоянието на малките стопанства в страната за периода 2007-2020 г., както и обхват на малките стопанства в планинските и полупланински райони;
- ✓ анализ на ефекта от подкрепата на малките земеделски стопанства по ОСП за периода 2007-2020 г.;
- ✓ анализ на икономическото и финансово състояние на малките стопанства;
- ✓ оценка на икономическата жизнеспособност на малкиъте стопанства в планинските и полупланински райони;
- ✓ анализ на информацията от анкетно проучване за нагласите на малките стопанства относно земите с висока природна стойност;
- ✓ анализ на информацията от проведеното казусно изследване за състояние на мотивационната среда на малките стопанства в две общини – Баните и Чепеларе в област Смолян.

Използването на тези методи даде възможност в отделните точки от тази глава да бъдат тествани изходните изследователски хипотези на дисертационния труд.

В първа точка на глава трета се прави ситуационен анализ на обхвата и състоянието на малките стопанства в планинските райони. Разглежда се структурата на малките стопанства по специализация и производство за периода 2007-2020 г.

Фигура 1. Структура на малките стопанства по производствена специализация, 2007-2020 г.

Фиг. 11А. Брой на малките стопанства **Фиг. 11Б. Производствена специализация, %**

Източник: Агростатистика, МЗХ

В структурата на малките стопанства през 2020 г. най-висок дял имат стопанствата, специализирани за производство на растителна продукция – 48,7%. Специализираните стопанства за производство на животинаска продукция са 31,5%, а тези със смесен тип производство значително намаляват и достигат до 19,6%.

В тази точка са изследвани малките стопанства в растениевъдството, малките стопанства в животновъдството, работната сила в малките стопанства, пазарната ориентация и достъп до пазарите на малките стопанства, инвестициите и достъпа до външно финансиране както и достъпа до информация, консултантски (съветнически) услуги и иновации.

В точка втора на глава трета се прави сравнителен анализ на подкрепата на малките стопанства по Общата селскостопанска политика. Тествана е втората хипотеза в дисертационния труд, а именно дали посредством отделните мерки в двата програмни периода (2007-2013 и 2014-2020) по двата стълба на ОСП предоставяната помощ ефективно подпомага малките стопанства, особено тези в планинските и полупланински райони и териториите с висока природна стойност.

Изводите, които се правят въз основа на проведения анализ за подпомагане на малките стопанства по ОСП за периода 2007-2013 г. могат да се вземат предвид като поуки при планирането и прилагането на мерите в следващия програмен период:

- ✓ Незначителен дял (10-15%) от подкрепените стопанства между по мярка 141 имат потенциал да се превърнат в пазарноориентирани и жизнеспособни единици.
- ✓ Незначителен размер на подкрепа по линия на директните плащания, многократно по-нисък от средния размер за субсидиите за стопанствата в страната.
- ✓ Почти нулева инвестиционна подкрепа, поради липсата им на опит (в подготовката на проекти и управлението на бизнес плана, трудности при осигуряване на собствен принос за финансиране на инвестициите и др.), възпрепятстват развитието на малките стопанства и повишаването на тяхната икономическа жизнеспособност.
- ✓ Тежки административни процедури, големият брой документи и липсата на икономическа изгода отказват малките стопанства от кандидатстване за подпомагане.
- ✓ Липсата на координиране и предвидимост при определяне периодите на прием на заявленията за подпомагане е от голямо значение при планиране на дейностите и работата на малките стопанства.
- ✓ Помощта за предоставяна чрез мерките и механизмите на ОСП е недостатъчна и не отговаря на потребностите на малките стопанства, не добре фокусирана, за да се преструктурират, модернизират, да развият своя потенциал и да повишат икономическата си жизнеспособност.

Въз основа на извършения анализ на подкрепата по ОСП на ЕС (2014-2020) на малките стопанства се правят следните изводи:

- ✓ През програмния период (2014-2020 г.) спрямо предходния има положителна промяна, макар и малка към по-балансирано и равномерно разпределение на подкрепата между земеделски стопанства.
- ✓ По-целенасочена и по-фокусирана подкрепа, съобразена със специфичните им потребности.
- ✓ Повече източници и по-голям размер на обществена подкрепа, може да даде възможност на малките стопанства да достигнат добри резултати като повишаване на икономическия им потенциал, подобряване на средата на работа и квалификацията им, достъп до пазари, което от своя страна да доведе до повишаване на тяхната жизнеспособност и устойчивост.
- ✓ С приоритетна подкрепа към малките стопанства в т.нар. чувствителни сектори може да има положителен ефект върху развитието на този тип производства в планинските и полупланински райони.
- ✓ Прогнозният малък дял на подпомогнатите малки стопанства от очакваните бенефициенти по Подпрограмата няма да повлияе осезаемо върху тенденциите на преструктурирането в селското стопанство.

В трета точка се изследва икономическото и финансово състояние на малките стопанства. Проведен е сравнителен анализ на икономическото състояние между двете групи стопанства – общо малките стопанства в страната и малките стопанства в планинските и полупланински райони. Разгледани са показателите:

- ✓ *брутна продукция* - по-целенасочената подкрепа през втория програмен период (2014-2020) се отразява благоприятно върху икономическото състояние и при двете групи малки стопанства. За разлика от малките стопанства в страната, при които увеличението е чувствително, то при малките стопанства от планинските райони в края на анализирания период равнището на БП е незначително по-високо в сравнение с началната стойност. Сравнителният анализ между двете групи стопанства показва по-ниско равнище на продуктивност при малките стопанства в планинските райони.

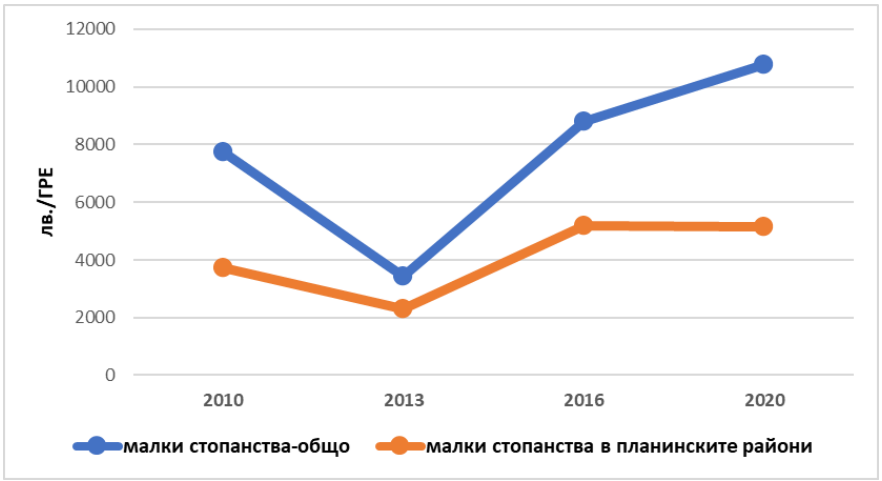
Фигура 2. Брутна продукция на стопанство, период 2010-2020 г.

Източник: първични данни от СЗСИ и собствени изчисления

- ✓ *производителност* - Сравнително по-ниската производителност при малките стопанства в планинските райони се дължи на постигнатите по-ниски нива на нетна добавена стойност и по-голямото количество вложен труд спрямо общо за малките стопанства. В края на анализирания период разликата в равнищата на производителността между двете групи стопанства се задълбочава. За 2020 г. постигнатата производителност от малките стопанства в планинските райони е два пъти по-ниска в сравнение общо за малките стопанства в страната.

Фигура 3. Постигната производителност на стопанствата, период 2010-2020 г.

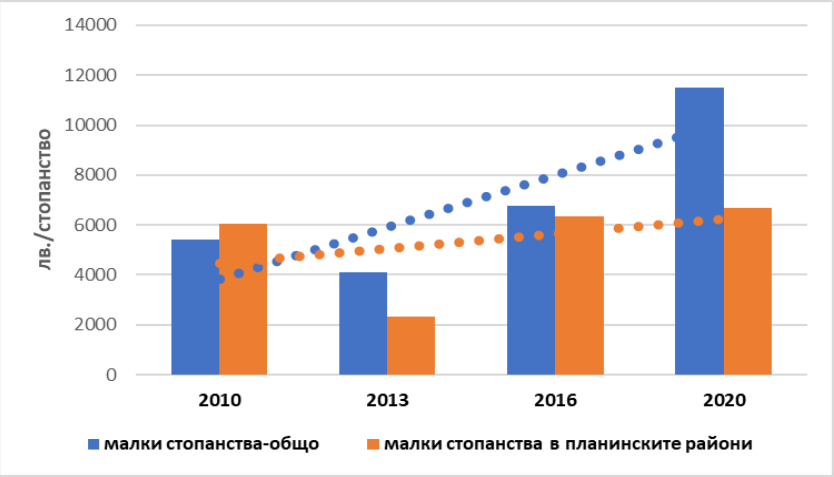

Източник: първични данни от СЗСИ и собствени изчисления

- ✓ *нетен доход* - Сравнявайки получените резултати за равнището на подкрепа при двете групи стопанства се очертава по-ниска и намаляваща подкрепа за малките

стопанства в планинските райони по отношение на общата група. По-високите разходи, свързани с по-неблагоприятните природо-климатични условия при планинското земеделие и по-ниска подкрепа са основни причини за задълбочаване на разликата между двете групи стопанства след 2016 г.

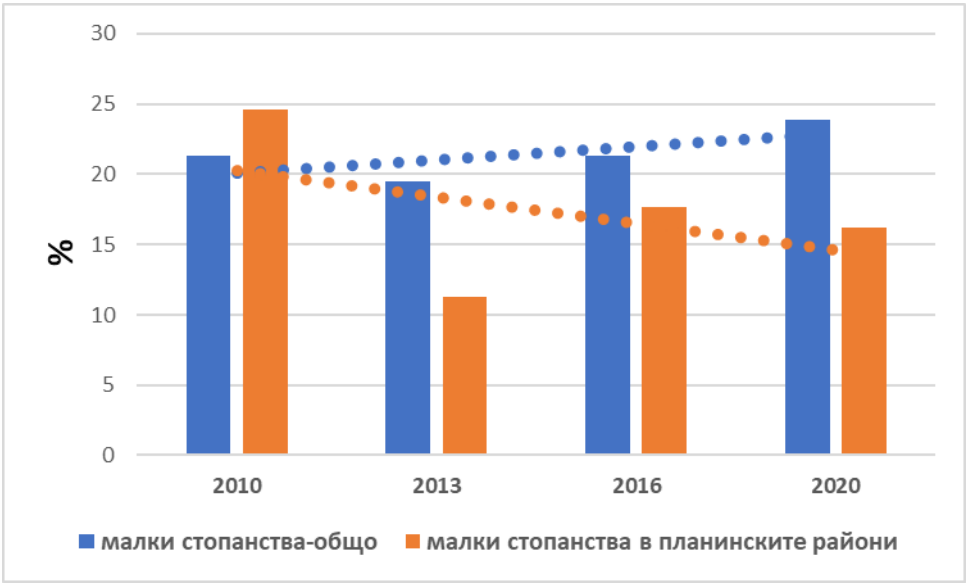
Фигура 4. Нетен доход на стопанство, период 2010-2020 г.

Източник: първични данни от СЗСИ и собствени изчисления

✓ *норма на рентабилност* - Докато при малките стопанства общо за страната, нормата на рентабилност е към повишение в резултат главно на нарастване на нетния доход в резултат на получените субсидии. Особено тревожна е тенденцията на нарастващата разлика в равнището на показателя между двете групи стопанства. В края на анализирания период нормата на рентабилност на малките стопанства в планинските райони значително изостава от малките стопанства общо в страната.

Фигура 5. Норма на рентабилност на производството, период 2010-2020 г.

Източник: първични данни от СЗСИ и собствени изчисления

При изследване на финансовото състояние между двете групи стопанства малките общо за страната и малките в планинските и полупланинси райони са изследвани три показателя:

- ✓ *норма на рентабилност на собствения капитал*
- ✓ *коефицент на обща ликвидност*
- ✓ *коефицент на финансова независимост*

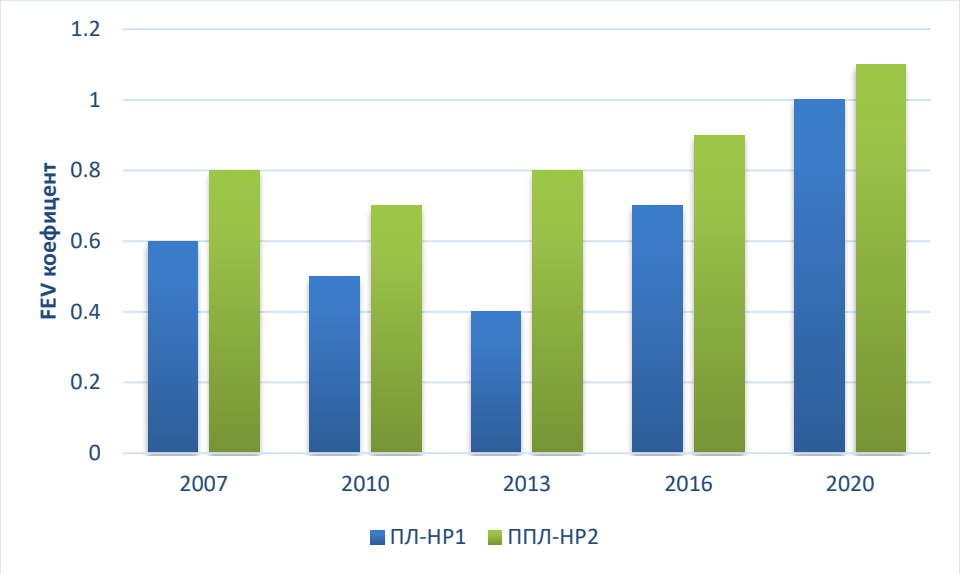
На базата на извършения анализ се правят следните изводи за малките стопанства в планинските райони:

- ✓ Те са с по-ниска продуктивност, доходност и производителност от малките стопанства общо за страната и разликата се задълбочава.
- ✓ Поради по-малките си размери, равнището на подкрепа е по-ниска спрямо малките стопанства общо за страната.
- ✓ Очертава се неблагоприятна тенденция към намаление на нормата на рентабилност на производството.
- ✓ За анализирания период основните икономически показатели – брутна продукция, производителност, нетен доход са с тенденция към повишаване, което се дължи на получената подкрепа, а не на подобряване на ефективността на производството.
- ✓ Характеризират се със стабилно финансово състояние, но липсата на заемни средства и разчитайки само на собствени, силно ограничават инвестиционната активност и възможностите за разширяване границите на стопанствата.
- ✓ Очертава се необходимостта от увеличаване на целенасочената подкрепа, съобразена с потребностите на стопанствата.

В четвърта точка от тази глава се прави оценка на равнището на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланински райони. При анализа на малките стопанства в необлагодетелстваните райони са разделени на две групи: стопанства в планински необлагодетелствани райони, т. нар. НР1 и стопанства в необлагодетелстван район със специфични ограничения т.нар (НР2) или полупланински райони.

За целия анализиран период съвсем очаквано индексът на икономическата жизнеспособност на стопанствата в НР2 райони е по-висок от другата група стопанства в НР1, като разликата в края на периода се задълбочава. След 2013 г. и при двете групи стопанства се очертава тенденция към нарастване на индекса на икономическа жизнеспособност.

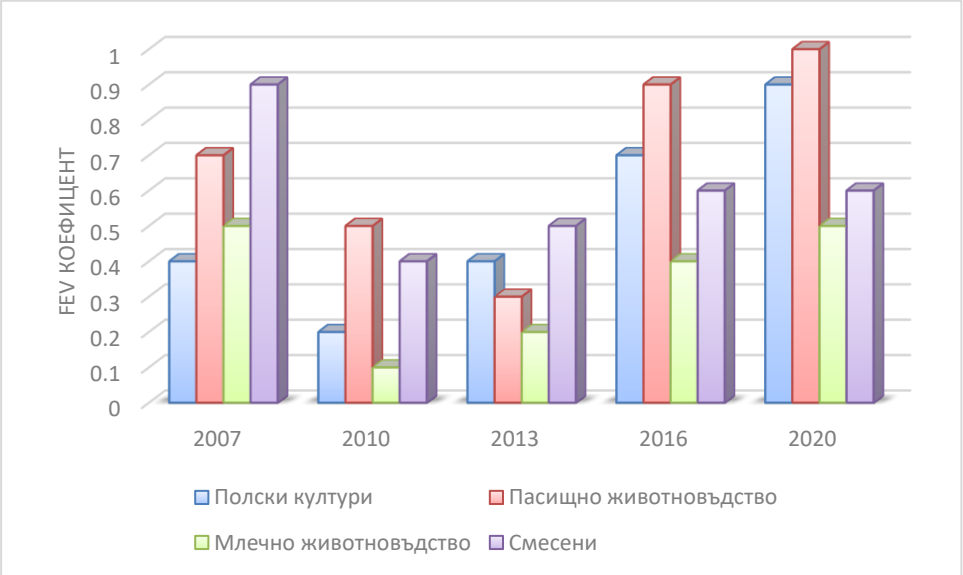
Фигура 6. Индекс за икономическа жизнеспособност (FEV) на малките стопанства в необлагодетелствани райони, НР1 и НР2

Източник: СЗСИ (2007-2020) и собствени изчисления

Представен е индекса за икономическа жизнеспособност (FEV) на малките стопанства по специализация в необлагодетелствани райони.

Фигура 7. Индекс за икономическа жизнеспособност (FEV) на малките стопанства по специализация в необлагодетелствани райони

Източник: СЗСИ (2007-2020) и собствени изчисления

Представени са получените резултати на индекса на икономическа жизнеспособност по групи малки земеделски стопанства в необлагодетелстваните райони.

Таблица 1. Получени резултати от приложения дисперсионния анализ (ANOVA)

Еднофакторен Дисперсионен анализ (ANOVA Single Factor)

Групи	Брой	Сума	Средно	Дисперсия
Колона 1	**5**	**5.21**	**0.52**	**9.23**
Колона 2	**5**	**6.81**	**0.68**	**5.15**
Колона 3	**5**	**3.44**	**0.34**	**3.83**

Източник: първични данни Отдел „Агростатистика“, МЗХ и собствени изчисления

Многофакторен Дисперсионен анализ (ANOVA)

Източник на дисперсия	SS	df	MS	F	P-value	F-crit
Между групите	16.913	2	8.456	2.355	0.137	3.885
Вътре в групите	43.082	12	3.590			
Общо	59.995	14				

Източник: първични данни Отдел „Агростатистика“, МЗХ и собствени изчисления

Резултатите от извършения дисперсионния анализ (ANOVA) на данните между групите и вътре в групите (таблица 1) дава основание да се формулира Нулевата хипотеза (Но) , при която не се наблюдава съществена разлика между изследваните групи стопанства независимо, че между техните средни има известни разлики.

Това показва, че като цяло малките стопанства в необлагодетелстваните райони (планински райони и полупланински райони) се характеризират с по-ниски нива на жизнеспособност и са поставени под риск за своето оцеляване и устойчиво развитие.

За потвърждение на приемане **на H_o** (t_{emp}<**t**$_{\alpha}$**)** е приложен и Schefee теста. Резултатите са показват няма съществени различия между отделните групи малки стопанства в необлагодетелстваните райони, както и по специализация (Schafee Critical value: 2.26 Test: **0.18**, означава, че между стопанствата от полски култури и млечно животновъдство няма разлика, независимо, че в техните средни има; **0.08** означава, че между стопанствата от полски култури и смесените няма разлика, независимо, че в техните средни има; **0.26** означава, че между стопанствата от млечно животновъдство и смесените няма разлика, независимо, че в техните средни има; **0.13** означава, че между стопанствата от млечно и пасищно животновъдство няма разлика, независимо, че в техните средни има;)

Таблица 2. Резултати на индекса на икономическа жизнеспособност по групи малки земеделски стопанства

Стопанства по специализация	Изследвани групи	Резултати post-hoc, Shauffe	Разлика
Пасищно животновъдство	HP1	0.734	
	HP2	0.984	0.25
Млечно животновъдство	HP1	1.794	
	HP2	1.998	0.20
Полски култури	HP1	2.528	
	HP2	2.783	0.26
Смесени	HP1	1.340	
	HP2	1.402	0.06

Източник: СЗСИ (2007-2020) и собствени изчисления

** Сравнение на резултатите от теста на Schefee между отделните групи малки стопанства.*

Получените резултати от извършения анализ открояват следните изводи:

- ✓ През наблюдавания период 2007–2020 г. икономическата жизнеспособност на малките стопанства е сравнително стабилна или по-конкретно нараства леко.
- ✓ Наблюдава се значително по-ниска икономическа жизнеспособност в планинските необлагодетелствани райони, които показват по-голяма зависимост от текущите субсидии, включително плащанията за необлагодетелствани райони, по-висок дял на неплатен труд, по-ниско производство и по-високи разходи на една единица продукция. Субсидиите за необлагодетелствани райони, включително агроекологичните плащания, представляват значителна подкрепа и стабилизиращ елемент на дохода малките стопанства и поддържат икономичеката им жизнеспособност.
- ✓ По отношение на специализацията на стопанствата, в съответствие с направената оценка на коефицента за икономическа жизнеспособност най-уязвима е групата от стопанства за пасищно животновъдство. Според получените резултати една трета, от които стопанства са застрашени от нежизнеспособност. Това са предимно са най-малките стопанства (от 2-4000 евро СПО), които имат по-малки площи ИЗП в планинските необлагодетелствани райони. Сравнително успешни са групата на стопанствата със специализация за мляко, независимо в кой тип необлагодетелстван район се намират. Тези стопанства показват значително по - високи стойности на коефицента на иокономическа жизнеспособност (FEV) и показателя на нетен фермерски доход (FNI) в наблюдавания период 2007–2020 г.

Тези резултати могат да бъдат използвани за подпомагане на разработването на нови политики в земеделието, като се акцентира върху по-малките стопанства в животновъдството, които са в разположени в необлагодетелствани райони.

В пета точка на глава трета е извършен анализ на малките стопанства в териториите с висока природна стойност. Резултатите от проведеното анкетно проучване представят откроените **изводи:**

- ✓ Прилаганите земеделски дейности в земите с висока природна стойност играят ключова роля за постигане на целите в стратегията за биологичното разнообразие. Чрез тях могат да се ограничат неблагоприятните тенденции свързани с пустеещите земи, загубата на биоразнообразие и нарастващото интензивно земеделско производство.
- ✓ Основен източник за подкрепа на земеделските стопанства в земите с висока природна стойност остават мерките и схемите заложени в двата стълба на ОСП. От това как страните-членки използват своите финасови ресурси по ОСП в периода 2014-2020 г. може да осигури устойчиво развитие за стопанствата в земи с висока природна стойност. Това от своя страна има решаващо значение за постигане на целите в стратегията за биологичното разнообразие и оказва въздействие върху политиката за опазване на околна среда и развитие на регионите.
- ✓ Земеделските дейности в земите с висока природна стойност има ключово значение за преодоляване на икономическите проблеми на земеделските стопанства в тези територии, отнасящи се до ниска конкурентоспособност, произтичаща от високите нива на разходите, липсата на икономия от мащаба, затруднен достъп до пазара, недостиг на работна сила и др. Това неравностойно положение може да бъде облекчено чрез прилагане на мерки насърчаващи кооперирането, подобряване достъпа до информационни технологии в тези райони, подобряване на инфраструктурата и др.
- ✓ През последните години се наблюдава целенасочена финансова подкрепа за земеделските стопанства в земите с висока природна стойност. Така мерките и схемите включени в ОСП остават основен двигател за устойчивото развитие на тези региони като същевременно осигуряват средства за компенсиране на доходите на земеделските стопани. Това от своя страна води до преодоляване на социално-икономическите и екологични проблеми в селските райони.
- ✓ Прилагането на по-широк спектър от мерки насочени към земеделските стопанства в земите с висока природна стойност неимоверно може да довед до въвеждането на нови изисквания от управляващите органи, доставящи подкрепата до фермерите.

Затова е необходимо разбиране на сложността на функционалната връзка между земеделието в земи с ВПС, управленските практики и биологичното разнообразие.

В отделна подточка са представени резултатите от проведеното казусно изследване за мотивационната среда на малките стопанства в две планински общини – Чепеларе и Баните. Изследвани са десетте най-значими в мотивационно отношение фактори от трудовата среда, икономическата среда и условията на живот.

Получените резултатите от изследването позволяват да се обобщят следните изводи за факторите на мотивационната среда на заетите в земеделието:

- ✓ Установи се, че стопанствата от двете изследвани общини са най-силно чувствителни към размера на доходите от земеделското производство и към възможностите за заетост на членовете на семейството.
- ✓ Основният демотивиращ фактор по отношение на инвестиционната и кредитна активност в земеделието е неблагоприятното съотношение между цените на средствата за производство и тези на крайния продукт. Високите цени на оборотните средства демотивират стопаните да развиват интензивно земеделие, да спазват технологичните изисквания и следователно да развиват конкурентоспособно земеделие.
- ✓ Необходимо е създаването на стратегии за развитие на планинските райони в България, които да включват нуждите за устойчиво развитие на земеделието и селските райони. Подобряване на инфраструктурата в тези райони чрез модернизиране и повишаване на социалните иновации с цел подобряване условията на живот в тези райони.
- ✓ Повишаване на доходите на малките стопанства в планинските райони чрез подобряване достъпа до инвестиции и реализацията на произведената продукция.
- ✓ Повишаване възможностите за преференциално кредитиране с цел насърчаване на желаещите да започнат малък бизнес, интегриран със земеделието.
- ✓ Ефектът от неблагоприятните условия за снабдяване с оборотни кредити е силно демотивиращ – от него посочват, че са засегнати 75% от малките стопанства в община Баните и още по-висок относителен дял – 83% от община Чепеларе.
- ✓ Необходимостта от развитие на предприемачески и управленски умения за вграждане в деловата среда, за интегриране на всички елементи на пазарните отношения – конкуренция, потребители, доставчици, кредитори – за развитието на модерен аграрен бизнес, не се осъзнава от изследваните субекти на труд в земеделието. Предприемачите в земеделието не проявяват голям интерес към

маркетингова, мениджърска, финансова-кредитна и счетоводна информация и консултантски услуги, както и към различни форми на обучение в тези насоки.

- ✓ Неудоволетвореността на заинтересованите стопани от достъпа до желаната информация е силно изразена. Най-заинтересовани от подобряване състоянието на информационната среда са производителите на животинска продукция от двете общини.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЖИЗНЕСПОСОБНОСТ НА МАЛКИТЕ СТОПАНСТВА В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИ РАЙОНИ, И ТЕРИТОРИИТЕ С ВИСОКА ПРИРОДНА СТОЙНОСТ

В четвъртата глава, в резултат на очертаните потребности са разработени насоките за подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските, полупланински райони и земите с ВПС. Очертани са ефектите върху развитието на земеделието и селските райони от повишаване на икономическата жизнеспособност на стопанствата. С използването на подходящ методически инструментариум са разработени три варианта на сценарии за прогнозно изменение на броя на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В дисертацията е представено цялостно научно изследване, като в теоретико-методологически, методически и практико-приложен аспект са разгледани основни въпроси на икономическата жизнеспособност на малките земеделски стопанства в планинските, полупланинските райони и в земите с висока природна стойност и възможностите за нейното повишаване.

На базата на теоретичните постановки на редица учени е оформена методологическата рамка и конструкция на дисертационното изследване. В дискусионен план е направен критичен преглед на разработените концепции за малките стопанства. Анализирани са посочените в научната литература различни подходи и критерии за дефиниране на малките стопанства. Очертани са разликите, посочени са предимствата и недостатъците, свързани със всяка алтернатива. Изхождайки от наличната официална статистическа информация, очертаните предимства, удобство за ползване, за целите на

настоящето изследване при дефиниране на малките стопанства за подходящ критерий е приет икономическият размер, който изразява същностната им характеристика. В теоретичен аспект са очертани особеностите на малкия бизнес, предимствата и недостатъците на малките стопанства, произтичащи от организационните и управленските им характеристики. От проведения критичен преглед на научната литература се установи, че все още се водят оживени дискусии и няма общоприето становище, което ни дава основание за целите на научното изследване да предложим свое определение на категорията „икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства“. Считаме, че така формулирана икономическата жизнеспособност отразява вътрешно присъща характеристика на земеделските стопанства, способността да оцеляват, функционират и развиват като използват наличните ресурси.

Адаптиран и апробиран е методически инструментариум, включващ подходящи подходи, методи и подбрани показатели, които да отразяват особеностите, основните и значими аспекти от функционирането и икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства. Системата от показатели са обобщени в няколко групи - за обща характеристика, на икономическото и финансово състояние и за оценка на равнището на икономическата жизнеспособност на земеделските стопанства. Предложената методическа рамка включва и изследване нагласите на малките земеделски стопанства за извършване на агроекологически дейности в земи с висока природна стойност чрез анкетно проучване и казусно изследване на мотивационната среда, поради липса на официална статистическа информация.

В аналитичната част е направена обща характеристика на малките стопанства в страната и е очертан обхватът им в планинските и полупланински райони. В динамика се проследява техния брой, даден е отговор на въпроса как протичащите структурни промени се отразяват върху специализацията, заетостта и икономическия размер на стопанствата. Резултатите от анализа на подкрепата по ОСП на ЕС показва, че през програмния период 2014-2020 г. тя е по-балансирано, по-целенасочена и по-фокусирана в сравнение с предходния програмен период. Проведеният сравнителен анализ на икономическото и финансово състояние на малките стопанства в планинските и полупланинските райони с малките стопанства в страната показва те са с по-нисък потенциал. Направената оценка на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските райони в периода 2007-2020 г. е сравнително стабилно с леко повишение.

Проведеното анкетно проучване на малки земеделски стопанства в земите с ВПС показва, че е значителен делът на стопаните, които не познават практиките и дейностите,

които следва да извършват, затова високо оценяват получената консултантска помощ от НССЗ. Данните от анкетата изненадващо показват високия относителен дял (64%) на стопаните, които декларират, че ще извършват агроекологически дейности, дори и без да получават подкрепа, което потвърждава високата им привързаност към земята и удовлетвореност от своята селскостопанска дейност. Земеделските стопани посочват редица ефекти от прилаганите агроекологични практики и високо оценяват приноса си за поддържане на публичните блага по отношение на ландшафта, хранителната сигурност и културно-историческото наследство в района. Посочените предложения от стопаните за насоките за усъвършенстване на подкрепата на стопанствата в земи с ВПС препоръчваме да се вземат предвид при формиране на бъдещите политики. В резултат на проведеното казусно изследване на мотивационната среда в общини, предимно с планинско земеделие са идентифицирани главните демотивиращи фактори по типове стопанства.

В четвъртата глава, в резултат на очертаните потребности са разработени насоките за подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските, полупланински райони и земите с ВПС – подобряване на икономическата ефективност, материално-техническата база, инвестиционна активност, повишаване на доходите, разширяване инфраструктурата и достъпа до социални услуги в районите. Очертани са ефектите върху развитието на земеделието и селските райони от повишаване на икономическата жизнеспособност на стопанствата. С използването на подходящ методически инструментариум са разработени три варианта на сценарии за прогнозно изменение на броя на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони. Резултатите показват, че с най-голяма вероятност да се случи е оптимистичният сценарий, но е важно да се обърне внимание, че разликата е много малка с другите два сценария – песимистичен и реалистичен.

В дисертационния труд се потвърждава актуалността на изследвания проблем и състоятелността на основната изследователска теза. Получените резултати в дисертационния труд дават основание да се твърди, че поставената цел и произтичащите от нея задачи са изпълнени.

Проведеният анализ показва, че икономическите показатели за производителност, продуктивност, доходност и рентабилност са по-ниски и разликите се задълбочават при малките стопанства в планинските и полупланински райони в сравнение с малките стопанства общо за страната. Сравнителният анализ показва също по-неблагоприятно финансово състояние – норма на рентабилност на собствения капитал, ликвидност, автономност на първата група стопанства.

Резултатите от изследването **потвърждават първата хипотеза**, че малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони и земите с високо природна стойност са с по-нисък икономически потенциал и финансови възможности в сравнение с малките стопанства в страната.

От една страна посочените слабости, очертаните проблеми, неблагоприятните условия, в които функционират, ниското равнище на подкрепа разкрити в изследването показват, че малките стопанства в планинските райони са изправени пред сериозни предизвикателства като около 1/3 са нежизнеспособни. От друга страна, проведеното изследване показва, че преобладаващ е делът на жизнеспособните стопански единици като се вземат предвид предимствата и ролята те трябва да бъдат подкрепяни съобразно техните потребности.

Изследването показва, че малките стопанства в планинските и полупланински райони при подходяща подкрепа имат възможност да укрепнат и разширят своя потенциал, което ще окаже положителни ефекти върху тези райони.

Резултатите от изследването убедително **потвърждават и втората хипотеза,** че за укрепване и повишаване на тяхната икономическа жизнеспособност е необходима е необходима целенасочена, добре фокусирана обществена подкрепа, отговаряща на специфични потребности на малките стопанства в планинските и полупланинските райони, и земите с висока природна стойност.

Резултатите от изследването показват различия в равнището на показателя за икономическа жизнеспособност в зависимост от специализацията и района. Наблюдава се значително по-ниска икономическа жизнеспособност на стопанствата в необлагодетелстваните райони, които показват по-голяма зависимост от текущите субсидии, по-висок дял на неплатения труд и по-високи разходи на 1-ца произведена продукция. По отношение на специализацията, най-уязвима е групата на стопанствата с пасищно животновъдство. Според получените резултати една трета от стопанствата са застрашени от нежизнеспособност. Сравнително успешни са групата на стопанствата със специализация полски култури, независимо в кой тип необлагодетелстван район се намират. Това **потвърждава и третата хипотеза**, че очакванията са за различия в равнището на икономическа жизнеспособност по типове (райони и специализация малки стопанства в планинските и полупланински райони.

Предвид всичко това е необходимо изготвянето на многостранна стратегия за развитие на планинските и полупланинските райони. Като част от нея трябва да се вкючва еволюцията на подходящи и адекватни, целенасочени политически интервенции и мерки за развитието на малките стопанства, което същевременно ще бъде

благоприятен фактор в усилията за разбиране на сложната, но по-малко известна система в планинските райони. Приоритизирането на мерките за развитие на социално-икономическите мероприятия в планинските райони трябва да се съсредоточи върху възпрепятстващите фактори за селскостопански растеж, препитанието и структурната неблагоприятност на тези райони. Устойчив ефект може да се очаква от стратегии, които целят едновременно създаването на условия, благоприятстващи развитието на туризма, на занаятите и на екологичното земеделие в населени места, които имат потенциал и в трите направления, с какъвто се характеризират планинските и полупланинските райони. Опазването на околната среда, биоразнообразието и предприемането на мерки насочени към климатичните промени са от съществено значение за устойчивото развитие на планинските и полупланинските райони.

ОСНОВНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Приноси от методологически и методически характер

1. За пръв път в периода на членството на България в Европейския съюз се представя цялостно изследване на икономическа жизнеспособност за малките стопанства в планинските и полупланинските райони.

2. В дискусионен план е направен критичен преглед на разработените концепциите за малките стопанства и е обоснован изборът на критерии за тяхното определяне.

3. Въз основа на критичен преглед на научната литература за нуждите на изследването е дефинирана категорията „икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства“, като вътрешно присъща тяхна характеристика.

4. Адаптиран и апробиран е методически инструментариум за изследване и оценка на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланинските райони и земите с висока природна стойност.

Приноси от анализтичен характер

5. Очертани са тенденциите на икономическото и финансово състояние на малките стопанства в планинските и полупланински райони и е направена оценка на тяхната икономическа жизнеспособност по типове стопанства. На основата на анкетно проучване и казусно изследване са очертани нагласите на малките стопанства към

извършването на агроекологични дейности в земите с висока природна стойност и са идентифицирани демотивиращите фактори.

Практично – приложни приноси

6. На базата на идентифицираните потребности са очертани възможности за подобряване на икономическата жизнеспособност на малките стопанства в планинските и полупланинските райони и ефектите от нейното повишаване върху устойчивото развитие на земеделието и тези райони. Разработени са сценарии за прогнозно изменение на броя на малките земеделски стопанства в планинските и полупланински райони.

НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИЯТА

Книги

1. **Koteva, N., B. Fidanska (2020)** Book of proceeding VII International Scientific Conference "Agricultural Economics to support farming" (2020) p. 133-144 Small Farms Development and Support Within EU CAP. Book-of-Proceedings-2019-conference-1.pdf (iae-bg.com)

Статии в научни спиасния

1. Fidanska, B. (2021). Impact of Climate Change in Mountain Areas and Adaptation of Small Holdings, Journal of Mountain Agriculture on the Balkans, 2021, 24 (6),562-585, https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20220224314
2. Koteva, N., B. Fidanska (2020). Small Farms Development and support within EU CAP, Book of proceeding VII International Conference "Agricultural Economics to support farming" (2020) p. 133-144. Book-of-Proceedings-2019-conference-1.pdf (iae-bg.com)

Планови проекти към Селскостопанска академия

2. Научноизследоварелски проект „Иновационни модели за управление на земеделските стопанства в планинските райони", научен ръководител проф. д-р Д. Николов. (№ ХТАИ 143 / 01.01.2017–31.12.2018 г.), разработван от колектив изследователи през 2018 г.
3. Научноизследователски проект научен проект „Социално-икономически ефекти на ОСП на ЕС върху развитието на земеделските стопанства и селските домакинства", научен ръководител проф. Нина Котева. (№АИ-2/2019), разработван през 2019 г. от колектив изследователи от Институт по аграрна икономика, гр. София.
4. Научноизследователски проект „Перспективи пред българското земеделие и селските райони в контекста на ОСП 2021-2027 и Плана за възстановяване на ЕС", с ръководител доц. д-р Божидар Иванов. АИ 5 (РД-05-133/21.07.2021 г.) разработван през 2021-2022 г. от колектив изследователи от Институт по аграрна икономика, гр. София.
5. Научноизследователски проект "Предоставяне на агроекологични обществени блага в земеделието чрез усъвършенстване на договорните отношения" (ПРАДО), научен ръководител проф. Димитър Николов. (ССА И№ АИ 7) разработван през 2022-2023 г. от колектив изследователи от Институт по аграрна икономика, гр. София.